

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ У ПІЗНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ ТА ПРОБЛЕМА ЕПІГРАВЕТТУ

Стаття присвячена визначенню та палеоетнологічній інтерпретації такого складного явища пізнього палеоліту Центральної та Східної Європи як епіграветт. Значущість цієї проблеми для вітчизняного палеолітознавства стає зрозумілою, якщо зважати на те, що більшість пізньопалеолітичних крем'яних комплексів з території України, за типологічними ознаками, належить саме до цієї культурної спільноти.

Під назвою епіграветт або мікрограветт у даній статті маються на увазі пізньопалеолітичні крем'яні комплекси Східної та Центральної Європи з мікрограветтським набором крем'яних вкладенів до пазових кістяних наконечників. Останній характеризується трьома типами мікровкладенів з притупленим краєм: 1) мікрівістря та їх уламки з притупленим кругою ретушшю довгим краєм; 2) мікрівістря з притупленими ретушшю довгим краєм та базисним кінцем (трикутники); 3) мікропластинки з притупленими довгим краєм та обома кінцями (чотирикутники).

Епіграветтські мікроліти невеликі за розміром і, як правило, їхня довжина не перевищує 4 см. Певні аналогії епіграветтському набору дає мадлен Західної Європи. Класичний граветт Західної та Центральної Європи має подібні типи мікролітів, але значно більших розмірів, і їхня довжина часто перевищує 4 см. В Україні вони добре представлені в комплексах пізньомолодовської культури Верхнього Подністров'я (Молодова I, ш. I, Молодова V, ш. V — I, Ia, Оселівка I, Атаки VI, Кормань IV, ш. IV — I, Незвисько IX, Косоуди, ниж. шар, Жидачів I, Отачі II та ін.)¹.

Більшість пізньопалеолітичних пам'яток України належить саме до епіграветтської спільноти. Вони відомі як у надчорноморських степах (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Аккаржа, Федорівка, Каштаєва Балка, Кам'яні Балки), так і лесовій та зандровій зонах (Володимирівка, Кайстрова Балка IV, Ями, Гінці, Межирич, Добранічівка, Мізин тощо). Епіграветтські пам'ятки України дають від максимального похолодання, близько 20 тис. років тому (Мізин, Амвросіївка, Анетівка II), до кінця плейстоцену (верхній шар Володимирівки, Роголик VII).

Значні труднощі для розуміння проблеми епіграветту виникають при певній термінології, зокрема, багатозначність терміна «східний граветт». Вперше він був ужитий у 1938 р. Д. Гаррод² для позначення усіх граветтоїдних комплексів Центральної та Східної Європи на відміну від західного граветту. Запропоноване французькою дослідницею, широке поняття охоплювало й епіграветтські пам'ятки України. Значно пізніше, а саме наприкінці 80-х років, дослідники Східної Європи почали позначати цим терміном конкретну віллендорфсько-костенківську культуру пізнього палеоліту. Сталося це, значною мірою, завдяки зусиллям таких авторитетних учених, як Я. Козловський³ та Г. Григор'єв⁴. Вони запропонували під терміном «східний граветт» розуміти комплекси з вістрями з бічною виїмкою, ножами костенківського типу та листоподібними вістрями. Таке розуміння східного граветту надзвичайно поширилося у сучасному палеолітознавстві, про що свідчать конференції та збірки наукових статей з відповідними назвами⁵.

Історію звуження, запропонованого Д. Гаррод, досить широкого поняття до меж конкретної культури, докладно розглянули Х. А. Амірханов та М. В. Анікович⁶. Важко не погодитися з цими дослідниками, що наповнення старого терміна абсолютно новим змістом не зовсім виправдане. Така радикальна зміна суті поняття не могла не призвести до термінологічної плутанини.

Останню значно посилили спроби генетично вивести епіграветтські пам'ятки з віллендорфсько-костенківської культури, тобто зі східного граветту, за новою термінологією. Зараз поширені три головні версії походження епіграветту

Східної Європи: 1) з оріньяка; 2) зі східного граветту або вільлендорфсько-костенківської культури; 3) комбіновану. Прибічники останньої виводять епіграветтські пам'ятки мамонтової зони (Мізин, Межиріч, Добранічівка, Гінці тощо) від східного граветту, а епіграветт Надчорномор'я (Амвросіївка, Велика Аккаржа, Анетівка II) – від східного оріньяка. Внаслідок подібних культурно-генетичних побудов з'явилися праці, в яких епіграветт України виводять через пам'ятки типу Амвросіївка з оріньяка, але відносять до «східнограветтської традиції»⁷. Зрозуміло, що така синтетична концепція не прояснює заплутану проблему.

Незважаючи на те, що більшість фахівців погодилися називати східним граветтом вільлендорфсько-костенківські комплекси, в літературі зберігається й первинне розуміння цього поняття, як сукупності усіх східноєвропейських комплексів з граветтоїдними мікролітами. У цьому випадку епіграветт України виступає як пізня фаза східного граветту в традиційному розумінні цього поняття⁸.

Таким чином, у наш час великий масив типологічно схожих комплексів заключної доби пізнього палеоліту України з мікрограветтським набором вкладенів із притупленим краєм позначають синонімічними термінами «східний граветт», «епіграветт» та «мікрограветт». Неприйнятність першого з них показано вище. Значно доречніший традиційний термін західноєвропейського походження — «епіграветт». Однак і він має свої недоліки. Зокрема, префікс «епі» означає «після». А багато відомих епіграветтських пам'яток України (Мізин, Амвросіївка тощо) значно старші за деякі стоянки з інвентарем власне граветтського типу (Молодова I, V, верхні шари). Той же префікс сприймається як натяк на генетичний зв'язок означених пам'яток України з граветтом Франції, що, зрозуміло, досить проблематично. Більш нейтральним і, на нашу думку, прийнятним є термін «мікрограветт». Однак наполягати на використанні саме його звичайно не варто.

Говорячи про генезис епіграветту, не слід забувати про класичний граветт, який фактично був його хронологічним і типологічним попередником. Власне граветтські пам'ятки Західної та Центральної Європи датуються часом близько 30—20 тис. років тому і відрізняються від епіграветту, перш за все, значними розмірами вкладенів із притупленим краєм. До того ж, епіграветтські мікроліти типологічно продовжують лінію розвитку мікронабору власне граветту і фактично є дещо спрощеним і здрібнілим варіантом останнього. Своєрідним аналогом класичного граветту Західної та Центральної Європи є молодовська культура басейнів Дністра та Пруту. Інакше кажучи, не можна виключати можливості генезису східного епіграветту за схемою, подібною до моделі походження епіграветту Центральної Європи. Якщо останній виник на базі класичного граветту з великими вістрями з притуленим краєм, то на генезис східного епіграветту могла якось вплинути молодовська культура чи якісь її східноєвропейські аналоги.

За типологією крем'яного інвентарю, що складається з виразних серій великих вістер з притупленим краєм, молодовську культуру можна розглядати як своєрідний різновид центральноєвропейського граветту. Судячи з численних радіокарбонівих дат та геології багатощарових стоянок Подністров'я (Молодово V, ш. 10—1, Молодово I, Кормань IV, Оселівка, Атаки, Косоуці та ін.), це явище розвивалося у Подністров'ї приблизно протягом 20 тис. років, а саме від 30 до 10 тис. років тому. Близько 17 тис. років тому ранньомолодовську (Молодово V, ш. 10—7) фазу розвитку культури змінює пізньомолодовська (Молодово V, ш. 6—1)⁹. Найпізніші граветтські шари пізньомолодовських стоянок залягають у верхніх горизонтах причорноморських лесів з ембріональними ґрунтами Беллінгу та Аллероду. Судячи з даних геології та пізньодріасових дат верхніх шарів Молодови I та V, ця крем'яна індустрія доживає у Подністров'ї до фіналу палеоліту.

Характерні для молодовських пам'яток великі граветтські вістря типові для нижніх шарів Косоуц¹⁰, які перекриваються кількома горизонтами класичного епіграветту. Цій багатощаровій пам'ятці властиве поступове зменшення розмірів граветтських вістер у напрямку від нижніх до верхніх культурних шарів. Отже, поряд з оріньяцькою та вільлендорфсько-костенківською версіями походження східного епіграветту право на існування має і власне граветтська версія, за якою в його генезисі брав участь дністровський варіант центральноєвропейського Граветту.

Перш ніж спробувати з'ясувати, що являла собою епіграветтська спільнота в етнічному сенсі, розглянемо механізми зародження етнічної диференціації людства¹¹. Етнічна приналежність є однією з визначальних ознак людини сучасно-

го типу, яка не властива не лише тваринам, але й пращурам сучасного людства гомінідам — австралопітековим, пітекантропам, неандертальцям.

Етнічна диференціація людства пов'язана з процесом антропогенезу. Етнічна специфіка є соціальною характеристикою людини, однак виникла вона на ґрунті властивого *Homo sapiens* своєрідного біологічного механізму відтворення популяції, відомого під назвою екзогамії. Саме остання створила необхідні передумови для появи принципово нових соціальних спільнот, з єдиними культурою та мовою. Коротко нагадаємо про соціально-економічні та біологічні механізми, що призвели до утворення найдавніших етнічних спільнот кам'яної доби ¹².

Рушійними силами розвитку первісного суспільства були інстинкти продовження роду та харчовий. У праобщинах архантропів (пітекантропів) та палеантропів (неандертальців) обидва інстинкти реалізовувалися в межах одного первісного колективу, заважаючи нормальному функціонуванню останнього. Первісне стадо, як об'єднання гомінід з метою колективного добування їжі, було водночас, шлюбною спільнотою. Необмежені проміскуїтетні стосунки у самому стаді призводили до конфліктів між конкуруючими членами колективу чоловічої статі. Це заважало нормальній мисливській діяльності, зменшувало надходження їжі, а в умовах прогресивного розвитку мисливського озброєння, становило пряму загрозу існуванню не лише конфлікуючих між собою мисливців, але й інших членів стада. Адже існування первісного колективу безпосередньо залежало від узгоджених зусиль кількох мисливців.

Отже, первісне стадо архантропів було самодостатнім і не потребувало контактів із сусідніми колективами. Адже і забезпечення їжею, і відтворення потомства відбувалися у його межах. Однак ендогамність (внутрішньошлюбність) стада створювала загрозу самому його існуванню, оскільки заважала нормальній мисливській діяльності колективу, до того ж призводила до негативних біологічних наслідків через інцест (кровозмішування).

Спроба подолати конфлікт між задоволенням харчового інстинкту та відтворенням собі подібних призвела до трансформації первісного стада архантропів у праобщину палеантропів, в якій заборонялися статеві стосунки в період активної господарської діяльності. Однак продовження роду потребувало періодичного зняття статевих табу, тобто певних періодів проміскуїтетних стосунків. Неандертальці, мабуть, знали й певні харчові табу, що забороняли канібалізм у середині колективу і забов'язували ділитися їжею з родичами ¹³.

Однак ендогамність праобщини неандертальців призводила до кровозмішування, що мало негативні біологічні наслідки. Неандертальці втрачали біологічну пластичність, тобто їхнім праобщинам загрожували не тільки статеве суперництво всередині общини, а й виродження та припинення біологічної еволюції палеантропів у бік *Homo sapiens*.

Остаточна перемога соціального фактора над біологічним відбулася лише після винесення останнього за межі виробничого колективу, яким була праобщина палеантропів. Екзогамна праобщина неандертальців трансформувалася в екзогамну *Homo sapiens*, члени якої укладали шлюби поза межами общини. Заборона шлюбів між родичами зняла шкідливі біологічні наслідки кровозмішування, стимулювала процес антропогенезу, що стало однією з причин появи людини сучасного типу. Внаслідок відсутності конфліктів на основі суперництва за шлюбних партнерів община *Homo sapiens* була значно досконалішим й економічно ефективнішим колективом, порівняно з праобщиною неандертальців ¹⁴.

Поширення екзогамії мало ще один далекосяжний для людства наслідок — появу перших етнічних спільнот. Інакше кажучи, останні виникли на завершальному етапі антропогенезу, внаслідок тривалої самоорганізації суспільства з метою ефективного господарювання та безперервного продовження роду ¹⁵.

Отже, праобщина палеантропів була самодостатнім колективом, який здійснював усі необхідні для свого існування функції, зокрема самозабезпечення їжею та відтворення потомства. Неандертальці не мали необхідності контактувати з сусідніми групами. Сліди канібалізму на деяких мустьєрських стоянках (наприклад, печера Крапіна в Хорватії) імовірно свідчать, що члени сусідніх общин взагалі вважалися істотами ворожими, позасоціальними. В умовах відсутності соціальних контактів неандертальців із сусідами культурні традиції, схоже, не виходили за межі їхньої праобщини і передавалися від покоління до по-

коління доки існував колектив або його нащадки. Тому археологічні культури мустьє, як свідчать матеріали багатoshарових печерних стоянок, добре простежуються в часі, але погано в просторі. Тобто, тривалі в часі мустьєрські культурні традиції, як правило, мають невизначені територіальні межі.

Однак, починаючи з пізнього палеоліту, окремі культури займають регіони з відносно визначеними кордонами в межах однієї природно-ландшафтної зони. Ці радикальні зміни на культурній карті сталися внаслідок поширення екзогамії, яка передбачала обмін шлюбними партнерами між сусідніми общинами. Об'єднання сусідніх общин з метою обміну шлюбними партнерами називають первісним племенем. У процесі екзогамних шлюбних стосунків у межах племені здійснюється обмін культурною інформацією. Внаслідок біологічного процесу обміну кров'ю в шлюбних спільнотах *Homo sapiens* відбувалася уніфікація культури та мови. Кожна з них стала носієм власної культурно-лінгвістичної специфіки, тобто етнічної спільноту¹⁶.

Отже, екзогамний принцип обміну шлюбними партнерами між первісними общинами був основою етнічної консолідації, починаючи з поширення *Homo sapiens*, тобто з початку пізнього палеоліту. Тому найдавніші етнічні спільноти територіально збігалися зі шлюбними, а етнічні зв'язки у первісних суспільствах сприймалися як родинні. За цих умов етнічна свідомість не поширювалася за межі шлюбного об'єднання общин, тобто первісного племені¹⁷. Етнографи також простежили певну відповідність діалектного поділу племінній диференціації мисливських суспільств Австралії та Південної Африки¹⁸.

Однак, як етнографія, так і археологія свідчать, що культурна специфіка звичайно поширювалася за межі окремого племені й охоплювала території кількох сусідніх племен. Якщо археологічна культура доби мезоліту за площею, як правило, відповідала територіям кількох сусідніх мисливських племен, то її локальний варіант збігався з угіддями окремого племені¹⁹. Таку археологічну картину можна пояснити своєрідністю етномовних процесів у первісну добу, що отримала назву «первісної етномовної неперервності»²⁰.

Первісні племена, як шлюбні спільноти, не мали чітких меж, бо у кожній общині було власне коло шлюбних партнерів, яке лише частково збігалось з мережею шлюбних зв'язків інших общин племені. В таких умовах стокультурні кордони виникали лише уздовж виразних природно-географічних рубезжів (кордонів природних зон, морських узбережжів, гірських хребтів тощо), які суттєво утруднювали обмін шлюбними партнерами, а значить і поширення культурної та мовної специфіки. Тому території більшості етнокультурних спільнот, сліди яких фіксують археологічні культури фінального палеоліту та мезоліту, збігаються з певним природно-ландшафтним регіоном, в межах яких реалізовувалася згадана етнокультурна неперервність.

Однорідне середовище створювало підґрунтя для поширення єдиної моделі господарчої адаптації населення, полегшувало можливість міжобщинних контактів та міграцій мисливської людності у звичному для неї оточенні. Виникла контактна ситуація, що сприяла інтенсивному обміну культурними і мовними надбаннями, та етнічній консолідації кількох сусідніх племен у природно обмеженому регіоні. Конкретно культурна неперервність проявлялася в тому, що відмінність у мові та культурі між сусідніми колективами була непомітною, але поступово збільшувалася пропорційно зростанню відстані між ними. Зрозуміло, що значні природні перепони були межею як такої культурної неперервності, так і етнічних спільнот, що утворювалися на базі останньої, і відомі в науці як археологічні культури.

Змальована етнокультурна картина поки що археологічно фіксується лише з фінального палеоліту, тобто приблизно з X—XI тис. до н. е. Конкретними проявами первісної етнокультурної неперервності, схоже, були добре відомі археологам культурні області фінального палеоліту та мезоліту середньої смуги Європи²¹. Наприклад, етнічною консолідацією через культурну неперервність, що реалізувалася в регіонах з однорідними природно-ландшафтними умовами, пояснюється виникнення таких значних за розміром мезолітичних спільнот, як постсвідер та дювенсі²². У ранньому голоцені постсвідер займав величезні площі східноєвропейської тайги від Балтії до Північного Уралу, а дювенсі — європейських низин від Англії до Десни. У межах останньої спільноти виділяються

культури стар-кар Англії, дювенсі Німеччини, коморниця Польщі та кудлаївка Полісся. Причому кордони між зазначеними культурами нечіткі та досить умовні, бо в порубіжжі більшість пам'яток належить до перехідних типів. Так, різниця між інвентарем східнокomorницької стоянки Люта, що на Західному Бузі та західнокудлаївської — Люботинь III, що на Верхній Прип'яті мінімальна. Але різниця між типологією виробів крайніх пам'яток спільноти (Стар-Кар Англії та Кудлаївка Середньої Десни) дуже велика.

Окрім, згаданих вище, двох ранньоголоценових блоків етнокультурної неперервності постсвідер та дювенсі, можна назвати фінальнопалеолітичну спільноту з наконечниками стріл на пластинах. Спочатку її людність від Ютландії до витоків Волги була носієм відносно єдиної культури типу лінгбі. Пізніше вона розпалася на три споріднені культури аренсбург, красносілля, свідер. Можливо, рештками ще одного блоку первісної неперервності була фінальнопалеолітична область культур з сегментоподібними мікролітами, яскравим проявом якої є азиль Франції, шан-коба Криму, сосруко Кавказу та подібні їм пам'ятки Апенін Подунав'я, Близького Сходу. Звичайно, додаткового обґрунтування потребує сама можливість існування етнокультурної неперервності в умовах Середземномор'я з його численними водними та гірськими перепонами на шляху контактів первісних колективів.

Механізм виникнення таких величезних осередків первісної неперервності передбачає кілька необхідних умов. Це, перш за все, однорідність природно-ландшафтного середовища, як підґрунтя поширення єдиної моделі господарської адаптації людності, незаселеність регіону на момент його колонізації спорідненим населенням з одного центру, відсутність значних природних перепон, які б суттєво стримували міграцію та контакти споріднених колективів²³.

Зрозуміло, що з часом культурна специфіка окремих регіонів посилювалася, і в межах величезних відносно однорідних культурних спільнот з'являлися локальні варіанти, які поступово набували обрисів окремих культур. Так, у межах спочатку досить однорідної великої ранньомезолітичної спільноти дювенсі пізніше проявилось кілька згадуваних генетично споріднених культур. Кристалізація локальних культур спостерігається протягом мезоліту і в постсвідері півночі Східної Європи.

З фінального палеоліту розпочався процес природно-ландшафтної диференціації відносно однорідної, перигляціальної зони Європи. Виникнення чітких кордонів між тундровою, лісовою та степовою природними зонами, очевидно, розкололо великі масиви спорідненого населення на менші блоки, що почали швидко набувати власної етнічної специфіки.

Потужним стимулом етнокультурної диференціації первісного населення Європи на межі плейстоцену та голоцену стало не лише формування ландшафтно-зональності, а й заселення людьми всієї суші аж до узбережжя Льодовитого океану. Припинилося утворення нових блоків етнокультурної неперервності в ході первинного освоєння безлюдних земель з причини відсутності останніх. Міграційні процеси в межах вже заселених територій, причинами яких були природні зміни чи тиск сусідів через зростання населення, призводили до проникнення в культурно однорідне середовище етнічно чужого населення. Виникали чіткі культурні кордони між різними етнічними масивами, що не збігалися з природно-ландшафтними. Важливим стимулом міграційних процесів у мезолітичній Європі був потужний демографічний тиск на мисливські суспільства з півдня ранніх землеробів Балкан і Подунав'я. Тому, саме на рубежі плейстоцену і голоцену етнокультурна карта Європи стає дуже строкатою.

Саме цим часом датуються перші археологічні культури. Маються на увазі фінальнопалеолітичні спільноти: гамбург, азиль, федермессер, лінгбі, аренсбург, свідер, красносілля, осокорівка, шан-коба та численні мезолітичні культури, яких лише на території України відомо більше десяти. За площею та іншими параметрами, вони нагадують класичні археологічні культури неоліту, бронзи та доби раннього заліза. Оскільки за допомогою писемних джерел вдалося визначити відповідність багатьох культур доби раннього заліза окремим первісним етносам, є вагомий підстави ретроспективно поширити цю закономірність на час виникнення аналогічних культурних спільнот. Інакше кажучи, схоже, що археологічні культури первісної доби з фінального палеоліту до доби розкладу первісності є слідами існування стародавніх етносів.

Отже, з моменту свого виникнення, великі блоки етнокультурної неперерв-

ності поступово і неминуче розпадалися на локальні етнокультурні спільноти, слідами яких були окремі культури фінального палеоліту та мезоліту. Як правило, вони охоплювали угіддя кількох споріднених племен і входили до певної культурної області, яка, фактично, являла собою рештки якогось блоку первісної етнокультурної неперервності.

Таким чином, масова кристалізація локальних культур, територія яких була діаметром до кількох сотень кілометрів і відповідала угіддям одного, чи значно частіше, кількох мисливських племен, почалася у фінальному палеоліті. Найвідоміші серед них, згадані культури: гамбург, федермессер, лінгбі, аренсбург, свідер, азиль, шан-коба, осокорівка та ін. І сталося це в процесі розпаду блоків первісної етнокультурної неперервності, які стадіально передували цим більш розвиненим етнічним утворенням кам'яної доби. Ця первинна етнічна диференціація людства на великі блоки первісної неперервності розпочалася за поширення ектозогамії в найдавніших суспільствах *Homo sapiens* десь на початку пізнього палеоліту. Саме в цей час, за даними археології, з'явилися великі за територією культурні спільноти, які багато чим подібні до пізніших блоків первісної неперервності, відомих із більш досліджених культурних областей фінального палеоліту та мезоліту. Отже, такі пізньопалеолітичні спільноти, як солютре, оріньяк, граветт, віллендорфсько-костенківська єдність, епіграветт, що нагадують великі за територією єдності рубежу плейстоцену та голоцену (область культур з наконечниками на пластинах, постсвідер, дювенсі тощо), могли бути аналогічними блоками первісної етнокультурної неперервності.

Механізм їх виникнення, мабуть, в цілому нагадував описаний вище. Разом з тим була й певна специфіка. Схоже, на їх формування вплинула гіперзональність прильодовиків'я, яка полягала у відсутності чіткої диференціації природних зон та у відносній однорідності прильодовикової фауни в межах усєї перигляціальної зони. Це, відповідно, знімало багато природних обмежень для розселення культурно спорідненого населення. Ймовірно, саме гіперзональність була однією з причин значних розмірів згаданих культурних спільнот пізнього палеоліту.

Труднощі виділення в межах солютре, оріньяка, граветту чи епіграветту окремих локальних культур, властивих фінальному палеоліту чи мезоліту, очевидно, пояснюються не лише меншою вивченістю предмета через його віддаленість у часі. По-перше, етнічна диференціація людства на той час тільки зароджувалася, а тому й не могла проявитися у яскравій формі. По-друге, самі блоки первинної етнокультурної неперервності тільки-но сформувалися, а їх локальні складові ще не встигли набути власної етнічної своєрідності. До того ж в умовах дуже низької щільності прильодовикового населення (менше 1 чол. на 100 км²) та наявності безлюдних територій, інтенсивність соціальних процесів, у тому числі й етногенетичних, була значно меншою ніж пізніше. По-третє, примітивна матеріальна культура просто не фіксувала етнічну специфіку її носіїв. З розвитком останньої етнічної особливості людських спільнот почали краще відображатися в археологічному матеріалі.

Таким чином, можна припустити, що епіграветт являв собою сліди одного з первинних блоків етнокультурної неперервності прильодовикової Європи, який знаходився в процесі етнічної диференціації на окремі локальні археологічні культури. Тому на матеріалах пізніших епіграветтських пам'яток, дослідники простежують зародження окремих локальних культурних єдностей, наприклад, янісольської, осокорівської та ін. Цей процес різко прискорився наприкінці існування спільноти у фінальному палеоліті. Його стимулювала вже згадувана прогресуюча диференціація гіперзонального прильодовикового природного середовища на окремі природно-ландшафтні зони.

¹ *Залізняк Л. Л.* Фінальний палеоліт Лівобережної України // Археологический альманах. — № 3. — Донецьк, 1994. — С. 233; *Залізняк Л. Л.* Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998. — С. 116.

² *Garrod D. A.* The Upper Paleolithic in the Light of Recent Discovery // *Proceeding of the Prehistoric Society.* — № 4. — 1938. — P. 1—26.

³ *Kozłowski J.* The Gravettian in Central and Eastern Europe // *Advances in World Archaeology.* — 1986. — Vol. 5. — P. 131—200.

³ Kozłowski J. The Gravettian in Central and Eastern Europe // *Advances in World Archaeology*. — 1986. — Vol. 5. — P. 131—200.

⁴ Григорьев Г. П. Виллендорфско-костенковское единство в его природном окружении // Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита. (Тез. докл.). — Л., 1989. — С. 45—47.

⁵ Восточный граветт. — М., 1998. — 330 с.

⁶ Амирханов Х. А. Восточный граветт или граветтоидные индустрии Европы? // Восточный граветт. — М., 1998. — С. 15—34; Аникович М. В. Днепро-Донская историко-культурная область охотников на мамонтов: от «восточного граветта» к «восточному эпиграветту» // Восточный граветт. — М., 1998. — С. 35—66.

⁷ Нурский Д. Ю. Розвиток мікролітичної техніки у кам'яному віці. — К., 1992. — С. 26, 27, 166.

⁸ Зализняк Л. Л. Передісторія... — С. 116—122.

⁹ Григорьев В. П. Верхний палеолит // МИА. — 1970. — Вып. 166. — С. 43—45; Поздний палеолит СССР // Археология СССР. — М., 1984. — С. 216.

¹⁰ Борзияк И., Коваленко С. Новые данные о позднем палеолите Нижнего Поднестровья // Молдавское Поднестровье в первобытную эпоху. — Кишинев, 1987. — С. 16—41.

¹¹ Семенов Ю. И. Как возникло человечество. — М., 1966. — С. 447—517; Семенов Ю. И. Завершение становления человеческого общества и возникновение первобытной общины // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. — М., 1986. — С. 73—130.

¹² Зализняк Л. Л. Передісторія... — С. 38, 39.

¹³ Семенов Ю. И. Как возникло... — С. 311; Семенов Ю. И. Завершение становления... — С. 75—82.

¹⁴ Семенов Ю. И. Как возникло... — С. 503—516.

¹⁵ Зализняк Л. Л. Передісторія... — С. 223, 224.

¹⁶ Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. — К., 1989. — С. 159, 160; Зализняк Л. Л. Население Полесья в мезолите. — К., 1991. — С. 52—56.

¹⁷ Шнирельман В. А. Позднепервобытная община земледельцев-скотоводов и высших охотников, рыболовов и собирателей // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. — М., 1986. — С. 466.

¹⁸ Birdsell J. B. Some predictions for the Pleistocene based on equilibrium systems among recent hunter-gatherers // *Man the Hunter*. — Chicago, 1968. — P. 232, 233.

¹⁹ Зализняк Л. Л. Население Полесья... — С. 54, 135.

²⁰ Шнирельман В. А. Указ. соч. — С. 467—473; Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя... — С. 159; Зализняк Л. Л. Население Полесья... — С. 52—56.

²¹ Зализняк Л. Л. Типи господарства та етнокультурні процеси у фінальному палеоліті та мезоліті // Археологія. — 1990. — № 1. — С. 3—9; Зализняк Л. Л. Население Полесья... — С. 52—56; Zaliznyak L. L. The swidrian reindeer-hunters of Eastern Europe. — Wilkau-Hasslau, 1995. — P. 42—46; Зализняк Л. Л. Передісторія... — С. 223—225.

²² Зализняк Л. Л. Типи господарства... — С. 7, 8.

²³ Зализняк Л. Л. Население Полесья... — С. 55, 56.

Л. Л. Зализняк

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ В ПОЗДНЕМ ПАЛЕОЛИТЕ И ПРОБЛЕМА ЭПИГРАВЕТТА

Статья посвящена определению и палеознотологической интерпретации такого сложного явления позднего палеолита Центральной и Восточной Европы как Эпиграветт. Большинство известных позднепалеолитических кремневых комплексов территории Украины типологически являются эпиграветтскими. К числу последних автор относит коллекции, которые датируются периодом 20—10 тыс. лет назад, в микронаборе которых доминируют микроострия, треугольники и прямоугольники с притупленной спинкой величиной до 4 см.

Эпиграветтская общность являла собой один из крупных блоков первобытной этнокультурной непрерывности, которые возникли в позднем палеолите как древнейшая форма этнической дифференциации человечества в связи с распространением экзогамии. Нарастание этнокультурной специфики отдельных регионов, усугубленное природно-ландшафтной дифференциацией приледниковья на рубеже плейстоцена и голоцена, привело к распаду эпиграветта и других блоков первичной этнокультурной непрерывности на классические археологические культуры поздней первобытности, которые являют собою следы первобытных этносов финального палеолита, мезолита, неолита, бронзы и раннежелезного века.

ETHNOCULTURAL PROCESSES IN THE LATE PALEOLITHIC AGE
AND THE PROBLEM OF EPIGRAVETT

The paper is devoted to the definition and paleo-ethnological interpretation of such a complex phenomenon of the Late Paleolithic Age of Central and East Europe as epigravett. In the Ukraine's territory, most known late-paleolithic flint complexes are epigravettic typologically. To the last, the author refers the collections dated by the period of 20—10 thousand years ago, whose microsets are dominated by micropoints, triangles, and rectangles with blunt backs up to 4 cm in size.

The epigravettian community presented itself as one of the large blocks of the primeval ethno-cultural continuity, which arose as the most ancient form of ethnic differential of the humanity in the Late Paleolithic Age in connection with the expansion of exogamy. A growth of the ethno-cultural specificity of separate regions, which was intensified by the natural-landscape differentiation of the near-glacier area at the boundary of Pleistocene and Holocene, caused the decay of epigravett and other blocks of the primary ethno-cultural continuity into classical archeological cultures of the late primitiveness, which are the traces of primeval ethnic community in the Final Paleolithic, Mesolithic, Late Stone, Bronze, and Early Iron Ages.

Одержано 08.06.1999

О. О. Яневич

БУРАН-КАЙСЬКА КУЛЬТУРА
ГРАВЕТТУ КРИМУ

У статті розглядається нова археологічна культура пізнього палеоліту Криму. Наводиться характеристика її крем'яної індустрії, визначаються хронологія, генетична база та місце в колі граветтських культур України.

Друга половина пізнього палеоліту Криму, яку репрезентують пам'ятки граветтського технокомплексу, є найменш дослідженим періодом кам'яного віку півострова. Перша пам'ятка з граветтоїдним крем'яним інвентарем — Сюрень I, була відкрита ще в 1879 р. К. С. Мережковським¹. В 1920 р. К. С. Моїсєєвим була досліджена друга пам'ятка — печера Аджи-Коба². Наприкінці 20-х — на початку 30-х рр. їх вивчення було продовжене Г. А. Бонч-Осмоловським³. Отримані під час його розкопок крем'яні колекції, разом з малочисельними та невиразними комплексами кількох інших місцезнаходжень, відкритих дещо пізніше, до недавнього часу були єдиним джерелом вивчення граветту Криму. Вони дозволяли фахівцям лише відзначити наявність на півострові пам'яток другої половини пізнього палеоліту.

Певний прогрес у дослідженні кримського граветту спостерігається за останні десятиріччя. Були відкриті та досліджені нові пам'ятки з виразними граветтоїдними комплексами — Вишенне II⁴, Буран-Кая III⁵ та Грот Скалистий⁶, декілька невеликих місцезнаходжень та майстерень тощо⁷. Водночас, з'явилися спроби визначити культурну належність окремих граветтських пам'яток. Автором комплексу Вишенного 2 пов'язуються з пізньомолодівською культурою⁸, а комплекси Буран-Кая III (шари 6—2 та 6—1), порівнюються з комплексами Аджи-Коби (пізньопалеолітичний шар) та Сюрень I (верхній шар) та попередньо об'єднуються в буран-кайську культуру⁹. В. Ю. Коєн виділяє комплекси верхнього шару Сюрень I у верхньосюреньську культуру та відносить до неї комплекси шарів VII, VI та V Гроту Скалистого¹⁰.